

Олександр Удод

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), oudod@ukr.net

ОБРАЗ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ТА ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

У статті звернено увагу на постать відомого історика та громадського діяча Миколи Костомарова, наукова біографія та творча спадщина якого є предметом наукових зацікавлень фахівців різних галузей соціогуманітаристики. Утім з'ясовано, що образ М. Костомарова в сучасному інформаційному просторі став заручником політичної кон'юнктури, оскільки 200-літній ювілей вченого засвідчив падіння інтересу влади і суспільства до історичних постатей. Щодо образу М. Костомарова в освітньому середовищі, яке переживає суттєві кризові явища, то його окремі параметри змінюються залежно від суспільно-політичних обставин та історіографічної ситуації.

Ключові слова: М. Костомаров, образ історика, освітній простір, інформаційний простір.

Микола Костомаров (1817–1885) належить до найвидатніших українських і російських істориків ХІХ ст. Досить часто його характеризують як класичний зразок амбівалентності інтелегента тогочасного (ХІХ ст.) суспільства: це була людина, яка все життя у всіх його проявах перебувала на межі двох культур – української та російської. Батько його був українцем, мати, за свідченням самого М. Костомарова, росіянка. Народився він на Воронежчині (сучасна Російська Федерація), де значну частину населення становили етнічні українці, але по сусідству з українцями жили росіяни. А тому вже у дитинстві М. Костомаров мав можливість спостерігати відмінності між цими двома народами. Про це він дуже добре написав у «Автобіографії». Особливо його турбував стан української («малоруської») мови: «Любов до малоруського слова все більше захоплювала мене;

мені було прикро, що така прекрасна мова залишається без будь-якої літературної обробки і піддається зовсім незаслужено зневазі. Я скрізь чув грубі вигуки і насмішки над хохлами не тільки від великорусів, але навіть і від малорусів вищого класу. Таке ставлення до народу і його мови мені здавалося приниженням гідності, і що частіше я зустрічав подібні випадки, тим сильніше пристращався до малоруської народності»¹. М. Костомаров – автор численних історичних досліджень, зокрема монографій, що стосуються минулого обох народів – українського і російського. Однією з найконцептуальніших робіт ученого в цьому сенсі була його стаття «Дві руські народності», опублікована в журналі «Основа» у 1861 р. Ставлення не так істориків-фахівців, як здебільшого політичних сил до цієї роботи М. Костомарова визначали оцінку його образу, місця в історіографії та суспільно-політичному житті України та Росії.

Постать М. І. Костомарова як історика, політика та громадського діяча є найбільш досліджуваною в сучасній українській історіографії. Можна стверджувати про існування в новітньому інтелектуальному просторі України субдисципліни «костомарознавство» і, відповідно цілеспрямовано сформованого образу Костомарова. Не тільки наукова біографія вченого та його творча спадщина, що традиційно були в центрі уваги історіографів, стали нині предметом наукових зацікавлень фахівців різних галузей соціогуманітаристики. Мова йде про значно ширше поняття – образ історика, який розуміється сучасними науковцями як уявна конструкція, що характеризує мотиви, зміст, напрямки творчої діяльності дослідника, його наукові пріоритети, ставлення до джерел, історичної праці (збирання фактів, художні виклади історії, історичний аналіз чи синтез)². Образ історика має містити аналіз внутрішнього і зовнішнього світу вченого, його здібностей, особистої вдачі, рівня освіти, фахової підготовки, характеристику культурного оточення, стосунків із родиною,

---

¹ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Київ: ВД «Стилос», 2007. С. 41–42.

² *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 91

однокурсниками (однокурсниками), друзями, колегами, а також коло інтересів, ставлення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, психології та естетики його творчості.

Образ історика – це не раз і назавжди поданий зразок чи ідеальна модель, він корегується залежно від суспільно-політичної обстановки, змін у науковому співтоваристві і, що важливо, індивідуальних якостей істориків. Навіть у процесі творчої діяльності однієї людини інколи відбуваються кардинальні зміни орієнтирів. Але історична наука володіє системою академічних правил, які у своїй основі визначають сутність індивідуальної праці та стратегію поведінки кожного члена професійного співтовариства.

У процесі становлення вченого-історика умовно можна виділити два періоди – формувальний і продуктивний. У рамках першого періоду відбувається входження в науку і розвиток творчого потенціалу, тобто оволодіння накопиченим раніше досвідом, знаннями й методами пізнання, нормами та цінностями відносин і поведінки в суспільстві. У другий період сформований учений, що отримав визнання від своїх колег, транслює накопичений досвід і знання, зокрема власну модель поведінки в цьому співтоваристві. Саме цю закономірність треба враховувати при оцінці творчості М. Костомарова. «Заслуга М. Костомарова, – писав Я. С. Калакура, – насамперед у тому, що дослідження української історії він намагався поставити на тверду наукову основу, обґрунтувати ідею окремішності української нації, її права на власну державу, самобутності українського історичного процесу. Будучи представником романтичного напрямку історіографії, вчений під впливом репресій супроти українського руху поступово переходив від ідеї українського автономізму до ідеї слов'янської єдності, слов'янського федералізму, а після повернення із заслання став відверто сповідувати лояльність до політики царизму щодо України, залишаючись противником монархії»³.

---

³ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. С. 187.

З поняттям *образ історика* тісно пов'язана типологія вченого. Виділення і характеристика типів учених / інтелектуалів, на думку О. В. Яся, і «до сьогодні відіграє помітну роль у представленні образів істориків у науковознавчих та історіографічних студіях, оскільки дозволяє у стислій і універсальній формі доволі виразно маркувати й узагальнювати дослідницькі практики»⁴. Історіографічна практика українознавчих студій кількох світоглядно-культурних епох сформувала цілу палітру типів істориків (учених, інтелектуалів): історик-аматор, історик-аналітик (історик-документаліст), історик-антиквар, історик-архівіст (історик-дослідник), історик-висуванець, історик-деструктор (історик-руйнівник), історик-енциклопедист, історик-критик (дослідник-критик), історик-синтетик (історик-концептуаліст, історик-мислитель, історик-філософ, «філософ у історії»), історик-художник («історик-поет», «поет-учений»), історик-філолог, історик-чиновник, «практикуючий історик» (дослідник-фактограф), приватний історик, соціологізуючий історик.

У всіх сферах побутування історії – історична пам'ять, академічна історична наука, історична освіта, історична міфологія – при типологізації істориків та їхніх праць і світоглядних установок варто пам'ятати про релятивність, а інколи й очевидну суперечливість таких підходів, які часто-густо нав'язують надмірне спрощення та генералізацію наших уявлень. Існує своєрідна спокуса упорядкувати досить складні, розмаїті, суперечні практики істориків у вигляді показного й гарного фасаду типологічних означень, певних ярликів та ідеологічних і політичних штампів. Якщо в науково-історіографічних працях є відчутним позитивний вплив «внутрішньої цензури» (редагування, рецензування, вивірення методологій, критика джерел та ін.), то в інформаційній сфері, публіцистичній діяльності, а особливо у журналістських практиках превалує (під прикриттям свободи слова) повне нехтування азами наукових досліджень, непра-

---

⁴ Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: у 2 ч. Ч. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 56

вильне використання усталених термінів, мішанина стилів і типів. Усе це відбилося на формуванні образу М. І. Костомарова. Багато ярликів, стереотипних означень і штампів навішано на нього як на історика, так і на громадсько-політичного діяча.

Сучасний інформаційний простір України, який досить тривалий час перебуває у стадії структурування, сприйняття цивілізованих «правил гри» та перманентних змін відносно власності, ще не може адекватно відображати суспільно-політичні та ідеологічно-світоглядні процеси в нашій країні. Як би не старалися сучасні ЗМІ експонувати себе «дзеркалами», такими вони ще не стали. До загальних тенденцій, які визначають сьгодні характерні особливості інформаційного простору, в Україні додаються специфічні, суто вітчизняні ознаки. Найбільше на взаємодію історії і істориків із ЗМІ впливає олігархізація медіапростору в Україні. За підрахунками фахівців 80% засобів масової інформації в Україні є приватними, їхні власники – різноманітні олігархічні утворення, які не зацікавлені у висвітленні об'єктивних процесів суспільно-політичного життя і подають упереджену й неправдиву інформацію⁵. Під впливом олігархічних структур ЗМІ перетворюються із незалежної «четвертої влади» на інструменти для задоволення амбіцій олігархів. За висновком відомого публіциста Ю. Макарова, коли економіку «четвертої влади» поставлено з ніг на голову, суспільство позбавлене авторитетних підстав для прийняття щоденних рішень. Аудиторія ЗМІ не довіряє журналістам. Через брак довіри люди не готові платити за інформацію, а тому задовольняються її відсутністю або її сурогатом, маніпуляцією, пропагандою⁶.

---

⁵ Палійчук А. Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації в Україні // Теле-та радіожурналістика. 2013. Вип. 12. С. 358–363.

⁶ Макаров Ю. День журналіста // Український тиждень. 2011. № 19. С. 12.

Образ М. І. Костомарова у сучасному інформаційному просторі України став, образно кажучи, заручником поточної політичної кон'юнктури, яка склалася в результаті нового співвідношення владних і опозиційних сил. У 2014–2018 рр. в Україні переважають політичні та ідеологічні сили, для яких Костомаров як історик і громадський діяч не є взірцем. Сучасні засоби масової інформації в Україні відображають переважно ідеологічні та політичні вподобання дуже вузького прошарку суспільства – так званої еліти чи політичного істеблшменту. Що думає все українське суспільство, які переважаючі настрої більшості населення України – про це ЗМІ не можуть адекватно доносити зі своїх сторінок чи екранів, адже широкі соціологічні опитування не проводяться.

200-річний ювілей М. І. Костомарова мав би активізувати ЗМІ в Україні на предмет уваги не тільки до образу видатного вченого, а й тієї галузі знань, де він працював. Але історичного буму не сталося. Причин такого стану речей багато. Українське суспільство, давно і безнадійно «хворе на історію», страждає від надлишку минулого в сучасних проблемах повсякденного життя. А тому важко зорганізувати якісь додаткові сплески суспільної уваги до вже традиційної теми. Показовою стала історія з ініціювання, підготовки та спроб «проштовхнути» або указ Президента, або постанову Верховної Ради України до 200-річчя М. І. Костомарова. Ні Адміністрація Президента, ні Верховна Рада не вважали за потрібне виокремити 200-річчя видатного історика. 6 жовтня 2015 р. на сайті Верховної Ради було розміщено проект Постанови Верховної Ради «Про заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова», внесений народним депутатом В. М. Литвином. Пропонувалося Указом Президента оголосити в Україні 2017-й роком Миколи Костомарова, здійснити широку програму заходів – від науково-просвітницької державної цільової програми «Микола Костомаров і Україна» до створення меморіального комплексу в с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської області та гуманітарного проекту «Костомаровські читання»... Проект цієї Постанови навіть не внесли до зали на голосування. Лише 22 грудня 2016 р. було прийнято загальну Постанову

Верховної Ради «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році», де ювілей Костомарова загубився серед пам'ятних дат 62 видатних особистостей, 28 відомих подій та 4 днів пам'яті. А 2017-й рік оголосили Роком Японії в Україні... Значно більше заходів було проведено в Україні у 2007 р. до 190-річчя М. І. Костомарова, а якщо порівняти найближчі ювілеї – 200-річчя Т. Г. Шевченка, 175-річчя М. П. Драгоманова і 150-річчя М. С. Грушевського, то висновок стає очевидним – це падіння інтересу влади і суспільства до історичних постатей, до образу М. Костомарова «як першого класика».

За традицією, яка склалася в Україні щодо відзначення календарних дат і свят, було проведено ряд заходів. Дещо поживавилася і преса, додаючи нові сюжети, або пригадуючи теми 10-річної давнини (із 190-річчя М. Костомарова) щодо образу видатного історика і громадського діяча. Про М. І. Костомарова як першого класика української історичної науки повідав сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, в Одеському національному університеті ім. І. Мечнікова було організовано виставку «М. І. Костомаров – перший професійний історик України». У місті Дніпрі (Дніпропетровську) з'явилася Костомаровська вулиця. 20 квітня 2017 р. Національний банк України ввів у обіг пам'ятну монету «Микола Костомаров» номіналом 2 гривні (тираж 25 тис. монет). Деякі штрихи до образу М. І. Костомарова пролунали в заголовках кількох публікацій в газетах «День» – «актуальний Костомаров», «непочутий Костомаров», «броненіжна публіцистика Костомарова». Усього на травень 2017р. пошукові системи в Інтернеті видавали понад 410 тис. україномовних гасел, пов'язаних з Миколою Костомаровим. Відомий блогер, він же журналіст газети «День» Ігор Сюдюков спробував виділити «чотири заповіти Миколи Костомарова», виходячи з того уявлення, яке склалося в інформпросторі України про історика, а саме: основне, чим має займатися історія – це народ (а не держава, монарх); солідна документальна база наукових праць; аналіз двох національних характерів – українського та російського, та висновок щодо схильності українців до «начал особистої свободи», а росіян – «до єдиновладдя й потужної держави»; кожна народ-

ність зберігає свої особливості при загальній особистій і громадській свободі⁷.

Не оминула увагою 200-річчя М. І. Костомарова преса Російської Федерації. За оцінкою Т. Г. Таїрової-Яковлевої, якщо в радянській історіографії М. Костомарова звинувачували в українському націоналізмі, то в сучасній Росії Костомаров несподівано став улюбленцем сучасних «урапатріотів», які висловлюються проти факту існування українського народу, української мови і української державності⁸.

У публікації російського історика О. Широкової подається зручний для сучасного російського політикуму образ М. Костомарова – «російський історик, етнограф, публіцист, літературознавець, поет, драматург, громадський діяч, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, автор багатотомного видання “Російська історія в життєписах її діячів”, дослідник соціально-політичної й економічної історії Росії і сучасної території України, яку він називав “Південною Руссю” або південним краєм», панславіст⁹». У статті О. Каревіна повторюються ті самі штампи, що пов’язані з трактуванням ранньої творчості М. Костомарова і періоду його зрілості: «наукова цінність праць історика визнається до цього часу і в Росії, і на Україні... На Україні віддають перевагу популяризації в основному ранніх творів Миколи Костомарова, написаних ним у період захоплення крайнім українофільством. А ось про роботи зрілого вченого, як правило, мовчать... Микола Іванович залишався переконаним українофілом, але саме українофільство

---

⁷ Сюдюков І. Чотири заповіти Миколи Костомарова [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/chotiri-zapoviti-mikoli-kostomarova>

⁸ Таїрова-Яковлева Т. Г. Николай Костомаров как украинский националист или возвращаясь к терминологии // Электронный научно-образовательный журнал «История». Москва, 2011. Вып. 7 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mes.igh.ru/s207987840000165-0-2>

⁹ Широкова Е. 16 мая 1817 года (200 лет назад) родился Н. И. Костомаров [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ptiburdukov.ru/История/родился_Н.И._Костомаров

розумів уже по-іншому, усвідомлюючи, що справжня любов до України несумісна із прагненням відірвати її від решти Русі. Великоросів і малоросів учений називав двома гілками руського народу, що разом складала «нашу загальну націю»¹⁰.

Негативна реакція прокотилася у російських ЗМІ на пам'ятні заходи, що були проведені у Російській Федерації до 200-річчя Костомарова проукраїнськими громадськими організаціями. 13 травня 2017 р. Український культурний центр «Перевесло» провів у Воронежі урочистості з нагоди ювілею історика, які одразу засудили російські націоналісти. «Широко відзначати в російському місті Воронежі ювілей українського історика, одного з батьків-засновників українського сепаратизму – все одно, що святкувати в Ізраїлі день народження Гітлера або Геббельса. Під прапорами ідеології, народженого такими як Костомаров, на Донбасі убивають російських людей, а на Україні забороняють російську мову», – заявило Воронежське регіональне відділення Національно-демократичної партії Росії. Усіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства названо «культовими фігурами, родоначальниками українського націоналізму». Концепція Костомарова (про дві руські народності), на думку російських націоналістів, послужила відправним пунктом для обґрунтування «ідеї особливого українського народу»¹¹.

Освітній простір фахівці розглядають як частину єдиного культурно-інформаційного простору України. А тому він також переживає суттєві кризові явища, пов'язані із загальною суспільно-політичною кризою в Україні. Єдиний освітній простір зруйнований, чітко видно ознаки його регіоналізації, особливо пов'язаної із освітою національних меншин. Вищі навчальні заклади України розпорошено між 26 відомствами. Професійно-технічні училища скинуто на плечі місцевих органів влади.

---

¹⁰ *Каревин А.* Николай Костомаров: «Здесь правота России!» [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://odnarodyna.org/content/nikolay-kostomarov-zdes-pravota-rossii>

¹¹ Украинские чиновники из правительства А. Гордеева добились празднования в Воронеже юбилея Костомарова [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://novorossia.pro/25yanvaryu/3638-4-pera>

Відсутні стабільні навчальні програми і підручники. Освітній простір заповнили низькоякісні підручники з історії графоманів типу Гісема/Мартинюка. Скасовано обов'язковість курсу історії України у вищих навчальних закладах. Традиційно історія XIX ст. (де вивчається діяльність Миколи Костомарова, Кирило-Мефодіївського товариства) вважалася найважчою для засвоєння дев'ятикласниками. Програмні вимоги (до речі, зміст програми зазнав змін протягом одного навчального року двічі) передбачають, що учні повинні «знати, розуміти, уміти» діячів українського національного відродження (Костомарова, Куліша, Шевченка), програмні положення та ідейні засади діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, обґрунтовувати судження про історичне значення діяльності Костомарова, виконати практичну роботу (аналіз програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства).

Найкраще цим вимогам відповідає підручник з історії для 9 класу авторів О. П. Реєнта та О. В. Малій¹². Тут серед персоналій подається біографічна довідка Миколи Костомарова, в якій зазначається, що «у своїх працях він відстоював окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням волелюбного демократичного духу українського народу». Серед опрацьованих Костомаровим тем виділяється тема козацтва. Він запровадив до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка». Завдання історика, вважав М. Костомаров, – це не просто переказ джерел, а розуміння сенсу подій, пошук істини¹³.

У навчальному посібнику для вищих навчальних закладів «Час народів. Історія України XIX століття» (автори О. Аркуша, К. Кондратюк, М. Мудрий, О. Сухий) подається усталений образ Костомарова, що останнім часом став характерним для освітнього простору України. Відзначається, що Костомаров ніколи не був суто кабінетним ученим – він поєднував фахове заняття історією з активною громадською діяльністю. У цьому ж по-

---

¹² Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підручник для 9 кл. Київ: Генеза, 2017.

¹³ Там само. С. 50.

сібнику автори дали загальну характеристику ролі історика, ученого, інтелігента, літератора, яку він відігравав у «довгому ХІХ столітті»: «У ХІХ ст. ця роль була чи не визначальною. Літературні твори чи історичні наративи стали новітнім способом організації не тільки культурного, а й соціального, політичного, територіального просторів. Історія та література давали людині змогу усвідомити свою вартісність у часі та просторі – людина ставала дійовою особою історії, здатною перетворювати світ. Історики й літератори виступали як націєтворці, нерідко перетинаючи межу між писанням і творенням історії; вони постачали історичний матеріал, створювали художні образи майбутнього і водночас брали безпосередню участь у національних рухах; типовим для того часу було явище, коли в одній людині поєднувався науковець – історик чи письменник і національний патріот...»¹⁴.

У 2015–2016 рр. в Україні з'явився унікальний проект академіка В. Литвина – універсальний підручник з історії України в 3-х томах, 4-х книгах, який став помітною подією у освітньому просторі України. Належне місце тут відведено образу Миколи Костомарова. В оцінці академіка В. Литвина М. Костомаров – ідеолог кирило-мефодіївців, автор «Книги буття українського народу», він обстоював ідею месіанського покликання українців. Костомаров проводив думку про те, що Україна, незважаючи на політичну загибель (відсутність держави), завдяки давнім своїм демократичним традиціям здатна впливати на пробудження інших слов'янських народів. Автор зараховував М. Костомарова до федералістичного крила кирило-мефодіївців, які ставили за мету об'єднання слов'ян на зразок Сполучених Штатів Америки¹⁵.

Звичайно, що ні в освітньому, ні в інформаційному просторі закінченого, довершеного образу Миколи Костомарова оста-

---

¹⁴ Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України ХІХ століття: Навч. посібник /За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів, 2016. С. 406.

¹⁵ Литвин В. Історія України: у трьох томах, чотирьох книгах. Київ: Наукова думка, 2015. 2016. П. К., 2015. С. 113.

точно не сформовано. Окремі параметри такого образу будуть неминуче замінюватися залежно від суспільно-політичних обставин та історіографічної ситуації. Але неодмінним має залишатися одне – наукова творчість історика такого масштабу як М. Костомаров, ніколи не передбачає закликів до націоналізму чи сепаратизму, а тим паче – прагнення поставити історію одного народу вище історії іншого. М. Костомаров залишився у свідомості сучасників і нащадків як художник слова, поет, романтик, учений, що до кінця життя працював над осмисленням нової і перспективної для XIX ст. проблеми впливу етносу на історію.

Oleksandr Udod

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Head of Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), oudod@ukr.net

MYKOLA KOSTOMAROV IN THE MODERN INFORMATIONAL AND EDUCATIONAL SPACE OF UKRAINE

The article is devoted to the famous historian and public figure Mykola Kostomarov, whose scientific biography and creative heritage is the subject of scientific interests of specialists of various branches of sociohumanitaristics. However, it was found that the image of M. Kostomarov in the modern information space became a hostage to the political situation, since the 200-year anniversary of the scientist showed a decline in the interest of power and society in historical figures. Regarding the image of M. Kostomarov in the educational environment, which is experiencing significant crisis phenomena, its depending from socio-political circumstances and the historiographical situation.

Key words: *M. Kostomarov, image of the historian, educational space, information space.*

REFERENCES

1. Kolesnyk, I. (2013). *Ukrains'ka istoriohraftia: kontseptual'na istoriia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Kalakura, Ya. S. (2012). *Ukrains'ka istoriohraftia: Kurs leksii*. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].

3. Yas' O. V. (2014). *Istoriya i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istorio-pysannia u sviti kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.)*, (Vol. 1). Kyiv: In-t istorii Ukrainy, NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
4. Paliichuk, A. (2013). Vynyknennia i rozvytok oliharkhichnykh zasobiv masovoi informatsii v Ukraini. *Tele-ta radiozhurnalistyka*, (12), 358–363. [In Ukrainian].
5. Makarov, Yu. (2011). Den zhurnalista. *Ukrainskyi tyzhden*, (19), 12–13. [In Ukrainian].
6. Siundiukov, I. (2002). *Chotyry zapovity Mykoly Kostomarov*. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/chotiri-zapoviti-mikoli-kostomarov> [In Ukrainian].
7. Tairova-Yakovleva, T. G. (2011). *Nikolaj Kostomarov kak ukrainskij natsionalist ili vozvrashhayas' k terminologii*. Retrieved from: <http://mes.igh.ru/s207987840000165-0-2> [In Russian].
8. Shirokova, E. (2012). *16 maya 1817 goda (200 let nazad) rodilsya N. I. Kostomarov*. Retrieved from: http://ptiburdukov.ru/История/родился_Н.И._Костомаров
9. Karevin, A. (2012). *Nikolaj Kostomarov: "Zdes' pravota Rossii!"* Retrieved from: <https://odnarodyna.org/content/nikolay-kostomarov-zdes-pravota-rossii> [In Russian].
10. *Ukrainskie chinovniki iz pravitel'stva A. Gordeeva dobilis prazdnovaniya v Voronezhe yubileyu Kostomarova*. (n. d.). Retrieved from: <http://novorossia.pro/25yanvary/3638-4-pera> [In Russian].
11. Reient, O. P. & Malii, O. V. (2017). *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 kl*. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].
12. Arkusha, O. H., Kondratiuk, K. K., Mudryi, M. M. & Sukhyi, O. M. (2016). *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia: Navchalnyi posibnyk*. Lviv. [In Ukrainian].
13. Lytvyn, V. (2015). *Istoriia Ukrainy: u trokh tomakh, chotyrokhn knyhakh* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].